

ՊԵՏԱԿԱՆ

ԶԱՆԱԼԻՔ ԿԱՄ ԶԷԼԱԼԻՆԵՐ

Ճէլալինեբու ծագման իրրե պատճառ ժամանակակից հայ պատմիչները կը մատնանշեն Սուլթան Մահմէտ Գ.ի (1594-1603) ապիկար վարչութիւնը. — Դաւրիթեցի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 568-9, Դարանաղցի, Երուսաղէմ, 1915, էջ 13-15.

Ճէլալինեբու ապստամբական և աւերիչ գործունէութեան ամենէն նշանաւոր գէմքերը կը հանդիսանան Եաղըճի (Ապտիւլ Հալիմ) և եղբայրը Տէլի Հասան. — Հմմտ. Լէո, Հայոց Պատմութիւն, Գ. հատոր, Երեւան, 1946, էջ 230.

Եաղըճի չարաղէտ ապստամբութեան սկզբնաւորութիւնը կը դուրս 1597ին. «Թվին ՌիՁ ոմն ապստամբ Ազիճի առուն ել ի միջոյ իւրեանց և ապստամբացոյց զբաղումս ընդ իւր և անթիւ զօրս դու մարեաց և ապականեաց զբաղում գաւառս: Եախ ամրացաւ յամուր զգեկին Եղեսիոյ մի ամ և կէս». — Դարանաղցի, էջ 24: Հմմտ. Դաւրիթեցի, էջ 632.

Դաւրիթեցին կարգ մը մանրամասնութիւններ և թուականներ ալ կու տայ մեզի. «Դարձեալ ի սոյն թուին զօրացաւ Ղարայեազիլին, և էսո զՈւրհայու բերդն [Ռեճ = 1599] Հոկտեմբերի Թ [= 9] յաւուր յերեքշաբթի, որ և յառաջագոյն ի քաղաքն էր»:

«Այս Եազիլիս աշխարհաւ էր Կապազովկիոյ(*), սուլթայ գոյով՝ և ժամանակս ինչ եկաց ի յՈւրհայ տա մօլլայ մի ուսման աղագաւ և յետոյ եղև թֆանքիլ՝ և եկաց զինուորութեամբ ի սպասաւորութիւն այ-

(*) Հաւանաբար Զոռում գիւղաքաղաքն. «ոչ ի թագաւորական տոհմէ էր և ոչ ի մեծ ազգէ, այլ գոհնիկ և ոչինչ քան զամենայն մարդիկ». — Դաւրիթեցի, էջ 569.

Ուրիշներու համաձայն, Ենիշէրինեբու որսորդ գունդին գնդապետներէն էր Դարանաղըճի և ինքզինքը ինչ Պէնիշէտտաւ ընտանիքէն սերած կը համարէր և զօրոյց հանած էր թէ Մարգարէն իրեն երեցած էր և իրեն խոտաւցած փոքր Ասիոյ վեհապետութիւնը. — Ալլոյաճեան, Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, Ա. էջ 602.

ւոց իշխանաց. յաղթող ի պատերազմունս, և յետոյ ինքնագլուխ եղեալ ժողովեաց զընկերս՝ ապստամբեալ ի թագաւորէն, բազմացոյց զօրս իւր, մինչ զի առկն թէ զերեսուն և զվեց հազարապետ ունէր, որ Բօլուկբաշի կոչէին». — Դաւրիթեցի, էջ 632.

Նոյն թուականին «Հոսէյն փաշայն ապստամբեցաւ ի թագաւորէն և կողոպտեաց զբաղում տեղիս և եկեալ պաշարեաց զԵսաբիւս. և ի նոյն ամին գնացեալ յՈւրհայ միաբանեցաւ ընդ Եազիլիսն: Եւ եօթն մարդ ի գլխաւորաց քաղաքին սպան Եազիլին. զոմանս կախելով, զոմանս խեղդելով, զի որն պարոն էր և որն չափուչ, և ինքն տիրեաց քաղաքին, և յիւրմէ փախուցեալ էր փոխանորդն փաշային». — Դաւրիթեցի, էջ 633.

«Դարձեալ ի նոյն թուին, Հոկտեմբերի ԺԵ [15]ին, յաւուր երկուշաբթի, Փիւլայ փաշայն և Մախսուտ բէկն եկին ի վերայ Եազիլիսն յՈւրհայ, և սաստիկ պատերազմ արարին ի զիմաց սուրբ դաստառակին և ոչ կարացին առնուլ զնոս»:

«Դարձեալ ի սոյն թուին Հոկտեմբերի տասն և ութին եկն վէզիրն, որ փոխանորդ է թագաւորին, Մահմէտ փաշայ կոչեցեալ, սա եկն ի վերայ Եազիլիսն յՈւրհայ և խտարեցաւ ի քաղաքն, եօթանասուն և երեք օր». — Դաւրիթեցի, էջ 633.

Պաշարողները շատ քանք թափեցին ներս մտնելու բայց չյաջողեցան: «Յոր կողմն որ խրամահատէին ի զրսեւէն՝ նա ի ներքուստ արագ արագ ամրացնէր ի զիւրերի: Եւ յորժամ որ ոչ կարացին առնուլ զբերդն քաղաքովն՝ առաջարկեցին որ ապըստամբ Հիւսէյն փաշան իրենց ձեռքը յանձնուի և իրենք թողուն երթան: «Նա՛ զառաջինն ոչ կամեցաւ տալ. նա՛ քաղաքացիքն և իւր զօրքն ամենեքեան միաբան աղագակեցին թէ՛ տո՛ւր զինչ նոքա խընդրեն, զի կու նեղիմք յերեսաց սովին: Լաւ է մին մարդ կորնչել, քան մեք ամենեքեանքս: Յակամայ և ի հարկէ հուսուր ի

(*) Վէզիրը (Սարտար) 40 կամ 50 հազար զօրք ժողովեց Ամիրի մէջ և գնաց Ուրհայ Եազիլիին դէմ, բայց չկրցաւ յաղթել ապստամբին և ձեռնուռնայն ետ դարձաւ. — Հմմտ. Դաւրիթեցի, էջ 86 և 569, Ազարիւս Սաանեցի, Հանդ. Ամս., 1930, էջ 327-8.

ձեռք նոցա, և նոքա կախեցին զպարսպէն և իջուցին առ նոսա: Եւ նոքա առեալ զնոցին ի բաց և այլ ոչ կամեցան պատե-
րազմել առ ժամանակ մի:» — Դարանազ-
ցի, էջ 25: Հմմտ. Դաւրիմեցի, էջ 633-4, ուր իբրեւ թուական նշանակուած է Ռեթթ [= 1600]:

«Եւ յետ այնորիկ երկուցեալ ի թագա-
ւորէն, զուցէ աշխարհագումար ժողովով
զայցին ի վերայ և ի նեղ արկանեն զքա-
ղաքն վասն չքաւորութեան ամենայն պի-
տոյից մարդոյ և անասնոյ, և ինքն իւրովի
եղ արտաքս ամենայն զօրօքն և զնոց ուր
և կամեցաւ: Եւ զառաջին ոչ ասնէին աւար
և թալան և կամ միւսս ումեք, բայց ի
պիտոյից կերակրոց մարդոց և անասնոց,
եւ եկին ի Զոռոմայ երկիրն և անդ ձմեռե-
ցին և ոչ ընդ ումեք մարտնչել և կամ
միսս ասնել կամէին, որ ի Բաբելոն քա-
ղաքէն ումեք վաճառական հայերք պատ-
մեցին մեզ թէ՛ մինչ մեք զայաք յԼատաւ-
բոլէն, և եկեալ պատահեցաք Աղիճուն և
առաջներովն անցաք, նա՛ քնաւ չխօսեցան
ընդ մեզ, այլ քաղցրութեամբ և աղաչելով
ողորմութիւն խնդրեցին, որպէս զմուրացիկս
մին դատառակ սփռելով ի վերայ ճանա-
պարհին: Զինչ մեր յօժարութիւնն և կարն
էր՝ արկաք և անցաք. նա՛ չնորհակալ ե-
ղեն և չար ումեք ո՛չ խօսեցան և անցաք
և եկաք խաղաղութեամբ:»

«Եւ անպէն ի նոյն երկրին մեռաւ Ա-
ղիճին իւր մահուամբն և եղին հեծելա-
զօրքն զեզրայր Աղիճուն ի տեղի եղբօրն
և ամենեքեան հազարնոց եղեն նմա:» —
Դարանազցի, էջ 25-6:

Դաւրիմեցիի պատմութիւնը սակայն
տարբեր կերպով կը պատկերացնէ Նազըճիի
ընթացքը: Մահմէտ փաշայի հետեւալէն
եաք (Ռեթթ, Դեկտ. 24 չր. օր) «Դարաշ-
եաղիչին չարչարեաց զՈւրհա սաստիկ հար-
կապահանջութեամբ(*), և զլիսատեաց քա-
հանայ մի Աբրահամ անուն, և զայր մի
տանուտէր Սքանդար անուն, Յունուարի
քսան և երկու, յաւուր երեքշաբաթի:» —
Դաւրիմեցի, էջ 634, Հմմտ. նաեւ էջ 569
-570:

(*) «Եւ զխաբաղն (զլիսահարկ) զոր հանապաղ
թագաւորն անուոյր ի ժողովրդոց, այս Նազիչիս
զերկու տարւոյ խաբաղն ինքն էաւ, և իւրոց
զօրացն ունէիս բաժանեաց:» — Դաւրիմեցի,
էջ 86:

«Դարձեալ ի սոյն թուին Դարաշեաղի-
չին տիրեաց Թոխաթոյ՝ և Ամաթոյ՝ և
Մարգուանու(*): Զօռոմու, և եղև սոժա:
— Դաւրիմեցի, էջ 634:

«Թուին Ռեթթ [= 1601] տիրեաց Դարա-
եաղիչին զՍերաստիա կողոպտելով և աշ-
րելով և զքաղաքս կոտորելով, և եղև
սոժ մեծ:» — Դաւրիմեցի, էջ 634: Այսօ-
յաճեան, Պատմ. Եւզոկիոյ Հայոց, էջ 276:

Սերաստիոյ շրջակայ գիւղերը կ'աւեր-
ուին և կ'անմարդանան: Քաղաքին երկու
հազար տուն հայերէն կը մնայ միայն 600
տուն, միւսները կը ցրուին, կը հեռանան:
— Լեհացի Սիմէոն Դպիր, Ուղեգրութիւն,
Վիեննա, 1936, էջ 188-9:

«Դարձեալ ի սոյն թուին Դարաշեաղի-
չին յաղթեաց Իբրահիմ փաշային ի Կեսար-
իա:» — Դաւրիմեցի, էջ 634:

Ըստ Դաւրիմեցիի Ռեթթի = 1602 թիւին
սատակեցաւ Դարաշեաղիչին (էջ 634):
Ուրիշներ կը գրեն թէ Սքքօշու Հասան
փաշան Սէփէթլիի մէջ վերջապէս յաղթեց
Դարաշեաղըճիին, որ խոյս տուաւ գէպի
Ճանկիկ լեռները, ուր մեռաւ իր ստացած
վէրքերէն: — Այսօյաճեան, Պատմ. Հայ
Կեսարիոյ, էջ 605:

Նազըճիի մահէն ետք իրեն կը յաջորդէ
եզրայրը Տէլի Հասան կամ Հասան Ակի:
Դարաշեաղի սպէս կը շարունակէ իր
պատմութիւնը: Սերաստիոյ փաշան իրենց
վրայ պատերազմի կ'երթայ և կը պար-
տուի և փախչելով կ'ապաստանի Սերաս-
տիա: Հասան պէկի զօրքերը կը հետապն-
դեն զայն և կը կոտորեն փաշային զին-
ուորները: Փաշան կը փութայ պաշտպա-
նել միջնաբերդին մէջ, իսկ Հասան պէկի
զինուորները անխնայ կը ջարդեն հայ ու
տաճիկ քաղաքացիները, որոնցմէ շատեր
մազապօրծ փախչելով կը պահուըտին
լեռներու մէջ:

Մինչ ըմբոսաները ամբռնութիւններուն
դէմ կը մարտնչէին, լուր կը հասնի թէ ըմ-
տամպօղէն Հասան փաշան կու գայ Հասան
պէկի դէմ կռուելու: Ասոր վրայ ըմբոսաները

(*) Ուրիշ տեղ մը յիշած է նաեւ Բուրսայ և
Անկիւրիայ քաղաքները: — Դաւրիմեցի, էջ 86:

Յիշատակագիր մը ալ Ուրսայէն ետք կը զնէ
Մալաթիան: «Եւ տարի մի այլ եկեալ Մալաթիա
բնակեալ և զնոսա այլ թալանեալ և մերկացու-
ցեալ ի հոցեոր և ի մարմնաւոր բարութեանց:» —
Այսօյաճեան, Պատմ. Եւզոկիոյ Հայոց, էջ 1571:
Այսօյաճեան, Պատմ. Եւզոկիոյ Հայոց, էջ 1571:

կը չուէին զէպի կողմերէս կամ Շիպ-Ղարա-սար: Վէպիր Հասան փաշան իր ընտանիքը և գոյքերը Ամրթէն Թօխատ բերել տալու համար մարդ գրկած էր. Հասան պէկ երբ կ'իմանայ թէ փաշային ընտանիքը կ'անցնի Կամախի քովէն, կը փութայ անոնց զէմ և յանկարծակի յարձակելով կը կողոպտէ զանոնք և շատեր գերի կը բռնէ: Բայց փաշային կրնը կը յաջողի պահուելով քա-րայրի մը մէջ, ուրկէ կ'ազատուի հայ ծե-րունիի մը միջոցաւ, ու ապա կը տարուի Թօխաթ՝ փաշային քով. — Հմտ. Դարա-նաղցի, էջ 26—29:

«Եւ Հասան պէկն յորժամ ետես զիւր աջողութիւնն ի վերին զօրութենէն լինե-լով՝ դարձեալ ուժ առեալ զրո՛հ տալով զնաց ի Թօխաթ ի վերայ փաշային ի պա-տեճագմ: Եւ վաղիրն երկուցեալ յերեսաց նոցա, ելեալ ամրացեալ ի բերդն Եւզոկի-րոյ: Եւ ջալալիքն եկեալ յանդիման բեր-դին, ուժգին ձայնիւ զոչէին և հայհոյե-ին... Եւ յետ այս անորգանացս վերայ՝ զփաշան այլ սպանին թվանգով, յորժամ հայէր ի պատուհանէն զէպի ջալալիքն, ի նշան առին ի գիմացէն և սպանին» — Դարանաղցի, էջ 29—30:

Դարանաղցիի գրածներուն վրայ կան ուրիշ աւելցուելիք ծանօթութիւններ: Այս պէս, իր եղբորը վրէժը լուծելու համար Հասան պէկ կը յարձակի Սօքքու Հասան փաշային վրայ և զայն մինչև Թօգատ կը քշէ: Հոն քաղաքին խրամներուն մէջ կը սպաննուի Հասան փաշան և քաղաքը կ'իյ-նայ ապստամբներուն ձեռքը. — Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 605:

Ղարա Եազըճի Տէլի Հասանի Թօխաթ մուտքի թուականն է 1602 Մայիս 29 չք: Իր զօրքերը ամբողջ քաղաքը անխնայ կ'աւարեն ու կ'աւերեն: Բնակիչներէն շա-տեր կը փախչին կ'երթան Կ. Պոլիս, Պրու-սա, Էտիրնէ, Ուսումէլի (Թրակիա), Ֆրան-սա, Պուղտան (Հունգարիա), Լեհաստան, Ուրիմ, և Պարսկաստան (*): Այնպէս որ քաղաքին հազար տուն հայերէն կը մնայ հինգ հարիւր տուն միայն. — Ստեփանոս Երէց Թօխաթցի, Ողբ ի վերայ Եւզոկիա

(*) Լեհացի Սիմէոն Դպիր կը գրէ. «Եւ կայր Մըսր [= Դահիբէ] հայ աւելի քան զՅձ [= 200] տուն, ամէն ձէլալոց փախուցեալ» — Ուղե-գրութիւն, էջ 217:

մեծ քաղաքին: Ալիշան. Հայագրաբան, էջ 605—608: Նոյն նիւթին վրայ նաեւ Յա-կոր Երէց Բաթուկեաց Թօխաթցի, անդ, էջ 608—610: Դաւրիժեցի էջ 88, 147—8, Լե-հացի, էջ 187: Պատմ. Եւզոկիոյ Հայոց, էջ 278, 285:

Յաջորդ տարին, 1603ին, ասորիճեալ Հասան պէկ անուն ճէլալի եկեալ է աստի քաղաքս Բոթահիա, և այրեալ է զքաղաքս, և երկու եկեղեցիքս ի հետ այրեցան, զՍր. Աստուածածին և զՍր. Թորոսն. — Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 605 ծնթ.:

Դարանաղցիի համաձայն երկու տարի վերջ ՌԻՄ'ի (1605) թուին «Եկն Ալիճուն եղ-բայր ջալալի Հասան պէկն ի յԼստամբոլս երեք հարիւր ձիաւորօք, որ այլքն կոտո-րեր էին ի պատերազմին, և հնազանդ եղև թագաւորին, և ետուն փաշայութիւն ի վերայ Պոստնայի ազգացն, և անդէն սպա-նին Պոստնացիքն զինքն և ամենայն ջալալի զօրսն իւր վասն չարութեան իւրեանց» — Դարանաղցի, էջ 92: Հմտ. Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 605—6:

Երկրորդաբար նշանաւոր ջալալի ա-պստամբներ կը հանդիսանան Ղարաղաշ, Թաւուշ, և Ճանփուտ, որոնց մասին ե-ղած համառօտ տեղեկութիւնները կը ներ-կայացնենք ստորեւ:

Ղարաղաշ (1600—1604). — Ասոր գոր-ծունէութիւնը կ'ընդգրկէ մօտ հինգ տար-ուան շրջան մը: Ան իբրև ապստամբ կ'ե-րբի 1600 թուին. — Դաւրիժեցի, էջ 634:

Երեք տարի ետք, 1603ին, իր մասին կը կարգանք. «Ղարաղաշ անուն զօրպա-պաշի բազում զօրօք ջալալովք եկն նստաւ յերզնկան» — Դարանաղցի, էջ 41:

Անոնք քաղաքը կը հրկիզեն, շատ մզկիթներ կ'այրին, բայց հօթը եկեղեցի-ներ անվնաս կը մնան. — Դարանաղցի, էջ 144:

Իր հրոսակները կ'աւերեն նաեւ Բա-բերդի շրջակայ գիւղերը. — Նոյն, էջ 42:

Նոյն տարին Գրիգոր վրդ. Դարանաղցի Բաբերդի մէջ կը գրէ. «Ի դառն և յանբարի ժամանակիս, որ կրկին սկիզբն եղև յա-րուցման Ջալալոցն և խուռն աւերման աշ-խարհիս Հայոց» — Տաշեան, Յուցակ Զե-ռագրաց, էջ 410:

Հաւանաբար նոյն տարին Թօգատն ալ կ'ենթարկուի իր աւերածութեան: Թօգատ-

ցի Ստեփանոս երէց, որ Կաֆայ ապաստանած էր, 1604 թուին յիշատակարանի մը մէջ կը գրէ. «յետ Ղարաեաղըճուն» Ղարաղազ պօլսկ պաշին եկաւ կրկին էրեց և աւերեց զԹաթաթ և ամենեքեան հլաք փախստական եկաք ի աստուածաշէն և ի տիրախնամ մայրաքաղաքս ի Կաֆան»։ — Պատմ. Եւդոկիոյ Հայոց, էջ 1574։

Յաջորդ տարին, 1604ին, օսմանեան զօրաց ապարապետ Ճղալի որդի փաշան, որ պարսից զէմ պատերազմի կ'երթար, կը հասնի Մերաստիա և զանազան խոստումներով կը յաջողի ջալալիները հնազանդեցնել և տանիլ պարսից զէմ կողմերու։ Նախ Ղարաղազը կու գայ իր զինուորներով և ապա արշիններ։ — Դարանաղցի, էջ 43։ Դաւրիթեցի, էջ 634։

Ջալալի զօրքերը Արզրումի գաշտին մէջ չատ չարիքներ կը գործեն։ — Դարանաղցի, էջ 44-5։

Պատերազմէն հտք Ղարաղազ կը կարգուի Մալաթիոյ փաշայ, և հոն իր գործած անօրէնութեան համար կը սպաննուի տեղացի իշխանի մը որդիին ձեռքով, և իր չար զօրքերը կը ցրուին։ — Դարանաղցի, էջ 46-8։

Թաւուլի ապստամբութիւնը կը սկսի ըստ Դաւրիթեցիի 1603ին (էջ 634)։ Ան ունէր 12000 մարդ (նոյն, էջ 87)։ Նոյն պատմիչին համաձայն 1608 թուին «աւերեաց Թաւուլ անուն ջալալին զՔարբեղդու գաւառն և զԲալուշայ» (էջ 636)։ Թաւուլի ապստամբութեան շուրջ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ Սրապիոն օրկ. Բարբեղդացի, իր 1608ին գրած մէկ յիշատակարանին մէջ, այսպէս. «... պիղծ Թաւուլն եկեալ ժՌ հեծելօք ի յերկիրն Կիլիկեոց և առեալ զԱտանայ, զԹարսիս, զՍիս, զՂարս և բազում աւեր էած և ԵՃ արու մատաղ տղայք գերի տարաւ ի Ատանոյ։ Եւ անտի դիմեալ ի վրայ երկրին Մարաշոյ աւերելով և եկեալ հասաւ ի Սեփաստիայ և անտի եկեալ ի Եկեղեցաց գաւառն և բազում աւեր էած աշխարհի մինչեւ ի մեծ ծովեզերն Եփեսոս, ի զմոխն Եւ անտի դարձեալ եկն ի Կոնիոն, ի Գաղատիայ, ի Կաստամունի և անտի ի մեծն Պոնտոս Տրապէզս և այրեաց զքաղաքս գայս և զնաց կրկին ի Երզնկան» (Հանդ. Ամս. 1936, էջ 337)։

Այս ահարկու չարագործին ապաստանութեանց վերջ մը կը դնէ Գուլուճու Մուրատ փաշան (Դարանաղցի, էջ 143-4)։

Ճանիողլաս Ալի փաշան կ'ըլլայ վերջին երեւելի ջալալին։ Դաւրիթեցի 1605 թուին կը դնէ անոր ապստամբութիւնը։

«ՌՅԴ Թուին ապստամբեցաւ Ջանփաշատ Ալի փաշան, որ էր ամիրայ Բիլիսու, և զօրացեալ սա էսա զՋալալ քաղաքն, և տիրեաց նմա ամս երկու և կէս, ապրտամբեալ ի թագաւորէն»։ — Դաւրիթեցի, էջ 635։

Ապա 1608 թուին սառաքեաց Սուլթան Ահմատն զՄուրատ փաշայն ի վերայ Ջանփոլատցի Ալի փաշային ի Հալապ, և եկեալ կոտորեաց զզօրս նորա ի դաշտին, որ կոչի Դօգարշինուկ, և զինքն փախստական արար»։ — Դաւրիթեցի, էջ 636։

Դարանաղցիի համաձայն Ճանիողլատ, Բիլիսի աէրը, 1606ին կը դառնայ ջալալի և կը նեղէ Հալապն ու Շամը։ Ապա Մուրատ փաշա կը կոտորէ անոր զօրքերը Հալապի մէջ, օրուն վրայ Ճանփոլատ կ'երթայ Կ. Պոլիս և հպատակութիւն կը յայտնէ Սուլթան Ահմէտ առաջինին (1603-1617)։ Թագաւորը իրեն կու տայ Պուտուժի փաշայութիւնը, ուր երթալէն քիչ ետքը կը սպաննուի։ — Դարանաղցի, էջ 101։

Ջալալիներու ապստամբութիւնը վերջացնելու պատիւը ուրեմն կը պատկանի Սուլթան Ահմէտին, և մանաւանդ իր կարող զօրավար Գուլուճու Մուրատ փաշային, որ 1608 Դեկտ. 18ին, ստարիուկէս անգուլ անխոնջ աշխատանքէ հտքը, յաղթական փառքով մայրաքաղաք մտաւ։ — Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 2308։ Հմմտ. նաև Դարանաղցի, էջ 18-19, և 144։

* * *

Ծէլալիներու կատարած հարստահարութեանց և անոնց յաջորդող ահաւոր սովին պատճառով անթիւ հայեր գաղթականի ցուպը ձեռք առած և հեռացած էին իւրեանց հայրենի տուներէն։ Մեծ թիւ մը գաղացած ապաստանած էր Կ. Պոլիս, ուր նախապէս հաղիւ թէ ութսուն տուն տեղացի հայ կը գտնուէր ըստ Լեհացի Սիմէոն զպրի. մինչդեռ 1608 Սեպտ. 10ին, իր գրածին համաձայն «եկն և ղարիպն աւելի քան

զքառասուն հազար տուն ի Ստամբուլ, Պալատա և Սկուտարն: Քանդի յօթանասան ձէլալիքն աւիրել էին. և ամենեքեան հալածեալք և փախուցեալք անդ էին հանգուցեալք: Եւ թէ հաշուես ի Պուղտանայ մինչև Ստամբուլ, պոլթուն Ուսուսէլին մինչև մեծն Վանատիկ, նա չկայ քաղաք, գեղ կամ չֆուրկ, որ հայ չկենայ: — Ուղեգրութիւն, էջ 8:

Մուրատ փաշա, իր զօպիչ արշաւանքէն երբ յաղթական կը վերադառնայ, քիչ ետք թագաւորէն հրաման կը հանէ որ պանդուխտները իրենց տեղերը վերադառնան. շատեր սակայն զանազան միջոցներով կը մնան Կ. Պոլիս և Թրակիա (Դարանաղցի, էջ 145-7): Բայց եօթ հազար հոգիէ աւելի բազմութիւն մը, Հայ և Տաճիկ, ստիպուած կը վերադառնան իրենց նախկին բնակավայրերը (Դարանաղցի, էջ 148):

Ժամբուն վրայ կը տեսնեն որ ջալալիներու մնացորդներէն Մուրթատ անուն զօրազուլ մը վրան զարկած է Հաճի-Համզա ըստեւ տեղը, բայց տուն վերադարձող զաղթականներու կարաւանին չարիք մը չ'ըներ: — Դարանաղցի, էջ 149:

Ջալալիներու յարուցած խռովութիւնները յատկապէս վատթարացուցին երուսաղէմի միաբանութեան վիճակը: Որովհետեւ անոնք «վրդովեցին զերկիրն ամենայն, և եղեն հայ ազգս խեղճ և ողորմելի, և յերուսաղէմ հարկատուութենէն ոչ կարաց բառնալ, և եղին զամենայն խաչ և աւետարան և եկեղեցիս գրաւ ի քովն տաճկաց, և էր պարտքն ի էմ [= 27000] զըլ»: — Պողարեան, Յուցակ Զեռ. երուսաղէմի, Գ. էջ 194:

«ձէլալիներու վախը տիրապետած էր ամէնքին: Սուրբ Աթոռի միաբաններէն ոչ ոք չէր համարձակեր նուիրահաւաքութեան համար Բերիայէն անդին անցնիլ. դադրած էր նաև ուխտաւորներու երթեհեկը» երուսաղէմ. — Սաւալանեանց, Պատմ. երուսաղէմի, էջ 564:

Այդ տագնապալի և վտանգաւոր շրջանին նախախնամութիւնը տնօրինած էր որ Ս. Յակոբեանց վանքը ունենայ իր անձնուէր վարիչը յանձին Պարոնտէր Գրիգոր պատրիարքի:

Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ

ԵՐԵՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԲԱՌԵՐՈՒ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կաթոլիկոս և կաթոլիկէ յունարէն բառ մըն է, քաթոլիֆո'ս, քաթոլիֆի', որ բարդուած է քաթա' (պէս, բոս) և օ'լոս (հանուր, ամբողջ, ամենայն) ածականէն, և կը նշանակէ ընդհանրական:

Կաթոլիկէ բառը նիկիական հանգանակով նուիրագործուած է իբրեւ ստորագիլի քրիստոնէական եկեղեցւոյն. «Հաւատամք և ի մի միայն ընդհանրական (= կաթոլիկէ) եկեղեցին»: Այսինքն, առանց յարանուանութեան, Յիսուս Քրիստոսի մի եկեղեցին, որ ընդհանրական է և կը պատկանի բոլոր ազգերու հաւատացեալներու ամբողջութեան, այսինքն՝ չի պատկանիր միայն հայուն կամ հոգումին կամ լատինին՝ զատ զատ: Եւ իրօք այսպիսի ազգայնական և յարանուանական առանձին ըմբռնումներ և հասկացողութիւններ չկային քրիստոնէական աշխարհի մէջ, Քաղկեդոնի ժողովէն (451) առաջ, և եկեղեցի ըստեւ ատեն կը հասկցուէր Քրիստոսի՝ Եկեղեցին, որ մեկ է, ընդհանրական (կաթոլիկէ) է, առաքելական է և սուրբ է:

Գալով կաթոլիկոս բառին, շատ հին է ատոր գործածութիւնն ալ Հայոց մէջ, քահանայապետի և եպիսկոպոսապետի իմաստով, նոյնպէս Վրաց և Աղուանից եկեղեցեաց մէջ:

Ասորի եկեղեցւոյն ալ հովուապետը կը կոչուի Կաթոլիկոս (cathoulico). այնպէս որ բառը թէև օտար, բայց ուրիշ շատ մը բաներու պէս, հայացած է բոլորովին և նուիրագործուած է Հայ պատմութեան և Հայ եկեղեցւոյ մէջ:

Լուսաւորէն սկսեալ իր բոլոր սերունդին եպիսկոպոսապետները մինչև Ս. Սահակ, Կաթոլիկոս անունը փառաւորած են, ատոր տալով սրբազան պաշտօնին բարձր իմաստը, նուիրական ըմբռնումը և արժանիքի ու գիրքի վսեմ հասկացողութիւնը:

(Սիոն, 1928 Յունիս, էջ 183-184):